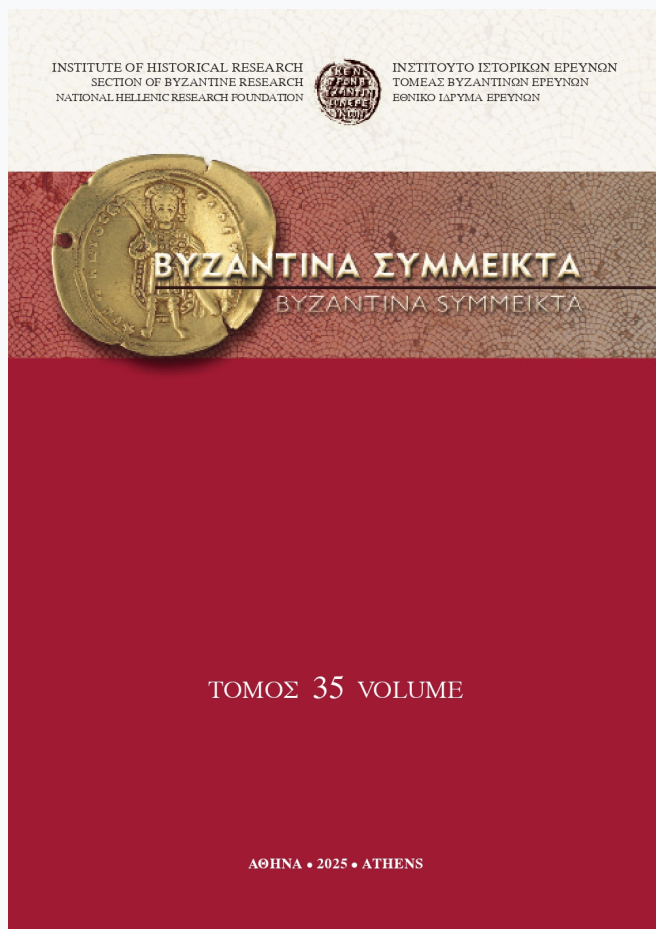

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 35 (2025)

BYZANTINA SYMMEIKTA 35

Ὁ ἀγίωτα(τος) μ(η)τροπολίτης Λακεδαιμονίας κ(αὶ) Ἐθνικ[ῶν] ὑπ(έ)ρτιμος ὁ Εὐγένειος: ἓνα ἐπιγραφικὸ ὑνίκυμ ἀπὸ τῆ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά

Δημήτριος ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.38871](https://doi.org/10.12681/byzsym.38871)

Copyright © 2025, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ Δ. (2025). Ὁ ἀγίωτα(τος) μ(η)τροπολίτης Λακεδαιμονίας κ(αὶ) Ἐθνικ[ῶν] ὑπ(έ)ρτιμος ὁ Εὐγένειος: ἓνα ἐπιγραφικὸ ὑνίκυμ ἀπὸ τῆ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 35, 17–42.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.38871>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 35 VOLUME

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ

Ο ΑΓΙΩΤΑ(ΤΟΣ) Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ
Κ(ΑΙ) ΕΘΝΙΚ[ΩΝ] ΥΠ(Ε)ΡΤΙΜΟΣ Ο ΕΥΓΕΝΕΙΟΣ:
ΕΝΑ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ UNICUM ΑΠΟ ΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

ΑΘΗΝΑ • 2025 • ATHENS

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ

Ο ΑΓΙΩΤΑ(ΤΟΣ) Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΕΘΝΙΚ[ΩΝ]
ΥΠ(Ε)ΡΤΙΜΟΣ Ο ΕΥΓΕΝΕΙΟΣ:
ΕΝΑ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ *UNICUM* ΑΠΟ ΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ*

Στις υπώρειες του λόφου του Μυστρά, στην Κάτω Πόλη, πίσω ακριβώς από το εξωτερικό, περιμετρικό της τείχος, δεσπόζει το μητροπολιτικό συγκρότημα με τον ναό του Αγίου Δημητρίου και το επισκοπικό μέγαρο. Η ίδρυσή του συνδέεται όχι μόνο με την επανίδρυση της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας σχεδόν πενήντα χρόνια μετά τη φραγκική κατάκτηση της Λακεδαιμονίας (ca 1210), αλλά και την έναρξη του εποικισμού του λόφου του Μυστρά, αμέσως μετά την παράδοση του κάστρου στην κορυφή του από τους Φράγκους στους Βυζαντινούς (1262)¹. Στις δεκαετίες

* Το θέμα της παρούσας εργασίας με απασχόλησε αρχικά κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας/ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων υπό την εποπτεία του Καθηγητή Μιχαήλ Κορδώση (βλ. Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Η ιστορία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2014, 133-136, 185-186, 390-391) και εν συνεχεία σε ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στη Δ' [ΙΑ'] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Κομοτηνή, 27-30 Σεπτεμβρίου 2023 - βλ. Δ' [ΙΑ'] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Κομοτηνή, 27-30 Σεπτεμβρίου 2023). *Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Κομοτηνή 2023, 11-12). Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς την κα Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, τον κ. Δημοσθένη Στρατηγόπουλο, Αναπλ. Καθηγητή στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, τη Δρα Μαρία Λεοντσίνη, Κύρια Ερευνήτρια στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, και τον Δρα Μιχάλη Κάππα, Προϊστάμενο Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, όπως επίσης και τους ανώνυμους κριτές, για τις πολύτιμες συμβουλές τους και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις τους. Ευχαριστίες, τέλος, εκφράζονται και προς τη Δρα Ευαγγελία Πάντου, Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, για τη χορήγηση της άδειας φωτογράφισης και μελέτης της παράστασης του μητροπολίτη Ευγενίου που θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη.

που θα ακολουθήσουν ο συγκροτούμενος εκεί οχυρωμένος οικισμός θα εξελιχθεί ταχύτατα σε μία ασφαλή και ευημερούσα καστροπολιτεία, όπου μάλιστα μεταφέρεται και η έδρα του επικεφαλής των βυζαντινών κτήσεων της Πελοποννήσου από το 1289. Ο οικισμός, αν και δεν διαθέτει χαρακτηριστικά «αστικότητας», τουλάχιστον όχι τέτοια, τα οποία εντοπίζονται σε άλλες σημαντικές πόλεις της Αυτοκρατορίας (π.χ. Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Νίκαια)², αναδεικνύεται στο κατ'εξοχήν οικιστικό και κυρίως διοικητικό κέντρο της υστεροβυζαντινής νοτιοανατολικής Πελοποννήσου³. Δεν φιλοξενεί όμως μόνο την έδρα

1. Για τον ναό του Αγίου Δημητρίου στην καστροπολιτεία του Μυστρά, την αρχιτεκτονική, την ιστορία και τον διάκοσμό του, βλ. S. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra* [Bibliothèque des Cahiers Archeologiques IV], Paris 1970, 5-8· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της Μητρόπολης του Μυστρά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 9 (1977-1979), 143-174· Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς. Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο. Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου*, Αθήνα 32000, 25-45· Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά [Υπουργείο Πολιτισμού: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 78], Αθήνα 2002· Η. ΤΟΡΡ, A Consideration of the Wall-Paintings of the Metropolis at Mistra, στο: *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture. Papers read at a Colloquium held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1999* [Transactions 13], Uppsala 2004, 70-85· Γ. ΒΟΥΛΓΟΣ, *Μυστράς: Η αρχιτεκτονική των σημαντικότερων υστεροβυζαντινών μνημείων του*, Σπάρτη 2005, 25-47· Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Άγιος Δημήτριος: Η Μητρόπολη του Μυστρά, στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων του Μυστρά*, επιστ. επιμ. ΣΤ. ΣΙΝΟΣ, Αθήνα 2009, 115-136· Α. Β. ΤΑΚΟΥΜΗ, *Η πρόσληψη των ιστορικών συνθηκών στην τέχνη της Πελοποννήσου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο με βάση τη μνημειακή ζωγραφική, τις επιγραφές και τις παραστάσεις των δωρητών: η περίπτωση της Λακωνίας (1204-1349)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2020, 233-248· Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά, στο: *Αφιέρωμα στη Μαρία Σωτηρία, την Ιστόρηση του Πρωτάτου και την περίοδο 1290-1310 της "Ανακαινίσεως" επί αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, επιμ. Δ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗ [Αγιορείτικα Ανάλεκτα 2] (υπό έκδοση).

2. Τ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Myzithras of the Byzantines / Mistra to Byzantinists*, στο: *Οι βυζαντινές πόλεις: 8ος-15ος αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες προσεγγίσεις*, εκδ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρέθυμνο 2012, 277-296· Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο: 13ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2013, 132 κ.εξ.

3. Για την ιστορία του Μυστρά, βλ. ST. RUNCIMAN, *Μυστράς. Η βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, μετ. ΠΕΙ ΚΟΡΠΕ - ΤΖΙΝΑ ΚΑΠΑΤΣΩΡΗ, Αθήνα 1986· ΣΤ. ΣΙΝΟΣ, Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά, στο: *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων του Μυστρά*, επιστ. επιμ. ΣΤ. ΣΙΝΟΣ, Αθήνα

του εκπροσώπου της αυτοκρατορικής κεντρικής κυβέρνησης αλλά επιπλέον και αυτή του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, ο οποίος εδρεύει στο συγκρότημα της Μητροπόλεως, κάτι που θα ισχύσει μέχρι και την ίδρυση της νέας πόλης της Σπάρτης από τον Όθωνα (1837)⁴.

Η ανέγερση του μητροπολιτικού ναού αποδίδεται σήμερα στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ευγένιο (πριν από τα τέλη του 1266-πριν από τον Νοέμβριο του 1272), ο οποίος μάλιστα εικονίζεται ολόσωμος στον βόρειο τοίχο του διακονικού με φωτοστέφανο, γυρισμένος κατά τα τρία τέταρτα προς την κόγχη, με τα δύο χέρια ενωμένα σε παράκληση και με το βλέμμα προς τον Χριστό Πολυέλεο που έχει ιστορηθεί στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (Εικ. 1)⁵. Η ταυτότητα του εικονιζόμενου ιεράρχη αποκαλύπτεται από επιγραφή που πλαισιώνει δεξιά και αριστερά το κεφάλι του, με άσπρα κεφαλαία γράμματα, και διαβάζεται ως εξής: «Ὁ ἀγιώτα(τος) μ(ητ)ροπολίτης Λακεδαιμονίας κ(αί) Ἐθνικ[ῶν] ὑπ(έ)ρτιμος ὁ Εὐγένειος»⁶ (εικ. 2).

2009, 11-18· Π. Π. ΠΕΡΑΙΚΟΥΛΙΑΣ, *Τα χρυσόβουλλα του Νοτιοδυτικού Παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά. Τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας*, τ. Α', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Καλαμάτα 2018, 77-100. Ὅσον αφορά στη θέση του Μυστρά στη διοίκηση της Πελοποννήσου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le despotat grec de Morée* (rev. ed. CH. MALTEZOU), τ. Β', London ³1975, 51-90· ΣΤ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά 1262-1460. Η πολεοδομική οργάνωση και η λειτουργία ενός υστεροβυζαντινού αστικού συγκροτήματος* [Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 112], τ. Α', Αθήνα 2022, 410-423.

4. Για τη μεταφορά της έδρας της τοπικής μητροπόλεως, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί ύστερα από την εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας, στη Σπάρτη (1837), βλ. Μ. ΕΥΑΓ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστικά Σελίδες Λακωνίας*, εν Αθήναις 1939, 181-183.

5. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα*, 144-145, 152. Για τον μητροπολίτη Ευγένιο, βλ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 390-391 αρ. 33, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι πρόσφατα υποστηρίχθηκε με εύστοχα επιχειρήματα ότι ο ναός είναι πολύ πιθανό να ιδρύθηκε με αυτοκρατορική χορηγία (ΑΝ. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί ως χορηγοί εκκλησιών στον Μυστρά*, *Βυζαντιακά* 32 (2015), 262-263).

6. G. MILLET, *Inscriptions byzantines de Mistra*, *BCH* 23 (1899), 129, αρ. XX· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα*, 145· S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Band 5], Wien 1992, 100, αρ. 6α· ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος*, 240, αρ. 5. Ας σημειωθεί ότι ο G. Millet είχε προτείνει παλαιότερα μία ελαφρώς διαφορετική ανάγνωση της επιγραφής, διαβάζοντας

Το γεγονός ότι ο ιεράρχης παριστάνεται με φωτοστέφανο δεν προκαλεί εντύπωση, δεδομένου ότι είναι γνωστές αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες τοπικοί αρχιερείς απεικονίζονται στον χώρο του ιερού βήματος επαρχιακών ναών φέροντας φωτοστέφανο, γεγονός που συνήθως ερμηνεύεται ως ισχυρή ένδειξη για την άσκηση λατρείας προς τον εικονιζόμενο ιεράρχη από το τοπικό και μόνο εκκλησιαστικό πλήρωμα⁷. Η προσαγόρευση του εικονιζομένου ιεράρχη ως «άγιωτάτου» επιτείνει μία τέτοια ερμηνεία, αν και ως ένα βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι χρησιμοποιείται από το εκκλησιαστικό τυπικό της βυζαντινής περιόδου, για να δηλώσει έναν κεκοιμημένο ιεράρχη⁸. Εκεί άλλωστε, κάτω από το δάπεδο του διακονικού του Αγίου Δημητρίου, έχει υποστηριχθεί ότι υπήρχε και ο τάφος του μητροπολίτη Ευγενίου⁹. Ούτε όμως και η προσαγόρευση του εικονιζομένου ιεράρχη ως «υπερτίμου» προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, καθώς πρόκειται για μία τιμητική διάκριση που ο αυτοκράτορας απένεμε προσωπικά σε κάποιον ιεράρχη από τα τέλη του

διστακτικά το όνομα Ευσέβιος αντί για Ευγένιος. Η ανάγνωση αυτή όμως απορρίφθηκε από τον Χατζηδάκη, καθώς ανάγνωσε καλύτερα την επιγραφή, ύστερα από τις εργασίες καθαρισμού που έγιναν στον χώρο του ιερού βήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Για τις εργασίες αυτές, βλ. Ν. ΖΙΑΣ, Α΄ Μυστράς. 1. Μητρόπολις Άγιος Δημήτριος, *ΑΔ* 24 (1969), Β1 - Χρον., 169 και Ν. ΖΙΑΣ, Άγνωστα τοιχογραφία εις Μητρόπολιν Μυστρά, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 1:3 (1968), 238-240.

7. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σηπλιάς της Πεντέλης, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, 7 (1973-1974), 96-98, όπου σύντομη αλλά διεξοδική αναφορά στο ζήτημα με αφορμή ίσως την πιο γνωστή τέτοια περίπτωση, αυτή του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (ca 1138-1222). Όσον αφορά ειδικά στην απεικόνιση τοπικών ιεραρχών στην παράσταση του Μελισμού, βλ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό* [ΚΒΕ: Βυζαντινά Μνημεία 14], Θεσσαλονίκη 2008, 140-142, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

8. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 190. Για τη χρήση της προσαγόρευσης του *άγιωτάτου* για κεκοιμημένους ιεράρχες, βλ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Η ιστορία των επισκοπικών τίτλων*, *Θεολογία* 23 (1952), 353.

9. ΣΤ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τάφοι και έθιμα ενταφιασμού στον Μυστρά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο*, *ΑΕ* 147 (2008), 81 αρ. 3, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του διακονικού παρουσιάζει σαφή εσχολογικό χαρακτήρα, κάτι που ενισχύει την πιθανότητα να βρισκόταν πράγματι εκεί ο τάφος του ιεράρχη (ΤΑΚΟΥΜΗ, *Πρόσληψη ιστορικών συνθηκών*, 240).

11ου αιώνα. Η διάκριση αυτή όμως έγινε πολύ σύντομα τόσο διαδεδομένη, ώστε να καθίσταται αναγκαίο να διαμορφωθούν ήδη από τον 12ο αιώνα παράγωγοι τίτλοι, όπως αυτοί του «ὑπερτίμου τῶν ὑπερτίμων» και του «προέδρου τῶν ὑπερτίμων», ώστε να επιτυγχάνεται ακόμα μεγαλύτερη διάκριση¹⁰. Το γεγονός, παρ' όλα αυτά, ότι ο Ευγένιος αποτελεί τον πρώτο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ὑστερα από πέντε περίπου δεκαετίες λατινικής κυριαρχίας ίσως εξηγεί για ποιο λόγο του είχε αποδοθεί μία τέτοια τιμητική διάκριση που έτσι κι αλλιώς δεν σήμαινε τότε τόσα όσα πριν από την Άλωση του 1204¹¹.

Αν λοιπόν κάτι προκαλεί εντύπωση, αυτό είναι ο αρχιερατικός τίτλος με τον οποίο ο εικονιζόμενος ιεράρχης προσδιορίζεται, καθώς πρόκειται για τη μοναδική γνωστή μέχρι και σήμερα περίπτωση κατά την οποία μητροπολίτης Λακεδαιμονίας δεν προσδιορίζεται απλά ως τέτοιος, όπως δηλαδή συνηθίζεται, αλλά αντιθέτως ως αρχιερέας με δικαιοδοσία που επεκτείνεται πέραν της ευρύτερης περιοχής της Λακεδαιμονίας και επί των απροσδιορίστων Εθνικών¹². Η προσθήκη αυτή προσέκλυσε το ενδιαφέρον του Μανόλη Χατζηδάκη που την ερμήνευσε εύστοχα ως μαρτυρία για την εκκλησιαστική υπαγωγή των σλαβικών φυλών του Ταϋγέτου στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας¹³. Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε εκ νέου τον αρχιερατικό τίτλο του εικονιζόμενου στο διακονικό της Μητρόπολης του Μυστρά ιεράρχη, επιχειρώντας να διερευνήσουμε αν πράγματι και κάτω από ποιες συνθήκες οι σλαβικές φυλές του Ταϋγέτου τέθηκαν κάποια στιγμή υπό την ποιμαντική μέριμνα του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και τί μπορεί κάτι τέτοιο να συνεπάγεται για την ιστορία της Νότιας Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια

10. Η διάδοση της τιμητικής αυτής διάκρισης επεκτάθηκε τόσο πολύ κατά την παλαιολόγεια περίοδο, ώστε έπαψε τον 14ο αιώνα να αποτελεί προσωπική τιμητική διάκριση, καθώς καθιερώθηκε όλοι ανεξαιρέτως οι μητροπολίτες να χαρακτηρίζονται με αυτή. Για την τιμητική διάκριση του «ὑπερτίμου», βλ. V. GRUMEL, *Titulature des métropolités byzantins. II: Métropolités hypertimes*, στο: *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines* [Institut Français d' Études Byzantines: Archives de l' Orient Chrétien 1], Bucarest 1948, 157-163.

11. Για τον χαρακτηρισμό του μητροπολίτη Ευγενίου ως «ὑπερτίμου», βλ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 186.

12. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 133.

13. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα*, 145.

της ανάκτησής της από τα στρατεύματα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (δεκαετία 1260). Με αυτό τον τρόπο προσδοκούμε ότι θα προκύψουν πολύτιμες πληροφορίες για την εκκλησιαστική ιστορία ενός τουλάχιστον τμήματος της Νότιας Πελοποννήσου λίγο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα. Ευελπιστούμε, ακόμα, ότι θα καταστεί δυνατόν να κατανοήσουμε καλύτερα κάποιες τουλάχιστον επιλογές εικονογραφικών θεμάτων στη διακόσμηση συγκεκριμένων ναών της ΒΔ Μάνης κατά την παλαιολόγεια περίοδο.

Ο μητροπολίτης Ευγένιος χαρακτηρίζεται στη συγκεκριμένη τοιχογραφία, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ως μητροπολίτης Λακεδαιμονίας και Εθνικών, προσδιορισμός που δεν είναι γνωστός προς το παρόν από άλλα τεκμήρια για κανέναν από τους μέχρι στιγμής γνωστούς μητροπολίτες Λακεδαιμονίας. Τα διαθέσιμα στοιχεία καταδεικνύουν πράγματι ότι οι κατά καιρούς μητροπολίτες Λακεδαιμονίας αναφέρονταν σε επίσημα έγγραφα, σε επιγραφές και σε σφραγιστικά τεκμήρια κατά κανόνα μόνο ως μητροπολίτες Λακεδαιμονίας¹⁴. Έχουν εντοπιστεί, βέβαια, και μεμονωμένα σφραγιστικά τεκμήρια στα οποία κάποιος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας μνημονεύεται κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο είτε ως *θύτης Λακώνων* είτε ως *πρόεδρος Λακεδαιμονίων*¹⁵. Ακόμα όμως και τότε πρόκειται για συνήθειες σε τέτοιες περιπτώσεις εκθιαστικές αποδόσεις του επίσημου τίτλου ενός μητροπολίτη Λακεδαιμονίας που δεν παρεκκλίνουν στην πραγματικότητα από τον καθιερωμένο, αφού προκύπτουν από τη χρήση των συνηθισμένων, ενίοτε και καταχρηστικά, ποιητικών ισοδύναμων όρων για τον φορέα του αρχιερατικού αξιώματος (πρόεδρος, θύτης) και την αντικατάσταση της περιοχής δικαιοδοσίας του αρχιερέα με την ονομασία του ποιμνίου του (Λακώνων ή Λακεδαιμονίων)¹⁶.

Οι μόνες γνωστές μέχρι σήμερα περιπτώσεις κατά τις οποίες ένας μητροπολίτης Λακεδαιμονίας προσδιορίζεται με τίτλο που περιλαμβάνει

14. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 176 κ. εξ.

15. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantine* [Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines - Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique], τ. V, Paris 1963, αρ. 482: † Πρόεδρον, Ἀγνή, Λακεδαιμόνων σκέποις (11ος αι.) LAURENT, *ό.π.*, τ. V2, αρ. 1600: † Σκέποις Νικήταν Λακώνων θύτην (12ος αι.).

16. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 182, 183-184. Για τη χρήση των εθνονυμίων Λακεδαίμων και Λάκων κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. ΑΓ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Λακωνία, Λάκωνες* εις τους Βυζαντινούς Συγγραφείς, ΛΣ 4 (1979), 6-12.

σύνθετο όρο για την περιοχή δικαιοδοσίας του προέρχονται από την περίοδο μετά την Άλωση. Δεν αναφερόμαστε εν προκειμένω στην προσθήκη του τιμητικού, αλλά κενού περιεχομένου στην πραγματικότητα τίτλου του εξάρχου πάσης Πελοποννήσου στον τίτλο του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, κάτι που συμβαίνει για πρώτη φορά μάλλον προς τα τέλη του 15ου αιώνα¹⁷. Αναφερόμαστε, αντιθέτως, σε μεμονωμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες η περιοχή δικαιοδοσίας του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας αποδίδεται με ένα σύνθετο γεωγραφικό όρο. Οι περιπτώσεις αυτές έχουν συνδεθεί από τη νεότερη έρευνα με την προσπάθεια συγκεκριμένων μητροπολιτών Λακεδαιμονίας να κατοχυρώσουν την επικυριαρχία τους άλλοτε στην περιοχή της Δημητσάνας, που συχνά διεκδικούσε και ενίοτε πετύχαινε την απόσπασή της από τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας¹⁸ και άλλοτε επί της πατριαρχικής εξουσίας Τριπολιτζάς που λόγω της πολιτικής σημασίας της και του οικονομικού της πλούτου είχε αναδειχθεί σε μίλο της έριδος μεταξύ όμορων εκκλησιαστικών εδρών κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα¹⁹. Πρόκειται, δηλαδή, για περιπτώσεις κατά

17. Η παλαιότερη μέχρι σήμερα γνωστή προσθήκη της ιδιότητας του εξάρχου πάσης Πελοποννήσου στον τίτλο του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας απαντά στη συνοδική απόφαση της πανορθόδοξης συνόδου που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Σεπτεμβρίου 1483 και Αυγούστου 1484 και με την οποία ανατρέπεται ο Όρος της Συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας [Μ. ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Επίσημα Κείμενα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τα σωζόμενα από την περίοδο 1454-1498* [ΕΙΕ/ΚΒΕ αρ. 121], Αθήνα 2011, αρ. 27, 192, στ. 34-40. Όσον αφορά στον τίτλο του εξάρχου πάσης Πελοποννήσου που έφεραν οι μητροπολίτες Κορίνθου, Πατρών, Μονεμβασίας και αργότερα και ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, βλ. Σ. ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μητρόπολη/εξαρχία πάσης Πελοποννήσου: Ένα σχόλιο στον τίτλο, στο: Πρακτικά Ζ' Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, «Παράδοση και ανανέωση στο Βυζάντιο» (Κομοτηνή 20-23 Σεπτεμβρίου 2007)*, επιμ. Μ. ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ & Γ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Κομοτηνή 2011, 254-256.

18. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Γαβριήλ (Ιανουάριος 1642-ante 1660), για παράδειγμα, αναφέρεται στο υπόμνημα εκλογής του ως μητροπολίτης Λακεδαιμονίας και Δημητσάνης (Τ. Αθ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωση* [Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών: Επιστημονική Βιβλιοθήκη αρ. 5], Αθήνα 1992, 193). Για το εκκλησιαστικό καθεστώς της Δημητσάνης, την κατά καιρούς υπαγωγή της στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας και τις ποικίλες μεταβολές της, βλ. ενδεικτικά ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, 288-293, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

19. Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Χρυσάνθος (1801-1823) κατόρθωσε να θέσει υπό την ποιμαντική του μέριμνα την πατριαρχική εξαρχία Τριπολιτζάς για σύντομο χρονικό

τις οποίες συγκεκριμένοι ιεράρχες προσπαθούσαν με αυτό τον τρόπο να διακηρύξουν και κατ' επέκταση να κατοχυρώσουν την κυριαρχία τους σε συγκεκριμένες περιοχές που είχαν συχνά μεταβαλλόμενο εκκλησιαστικό καθεστώς.

Ο προσδιορισμός, επομένως, του μητροπολίτη Ευγενίου ως μητροπολίτη Λακεδαμονίας και Εθνικών καταδεικνύει την επέκταση της δικαιοδοσίας του και επί των αγνώστων προς το παρόν Εθνικών, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν πρόκειται για επίσημα θεσμοθετημένο τίτλο εξαιτίας της έλλειψης σχετικών τεκμηρίων. Ο όρος *Εθνικός* χρησιμοποιείται από τους βυζαντινούς συγγραφείς για τους ειδωλόλατρες και γενικά για τους μη χριστιανούς, όπως επίσης και για τους αλλοεθνείς²⁰. Ο Μανόλης Χατζηδάκης πρότεινε την ταύτιση των αναφερομένων στην εξεταζόμενη επιγραφή Εθνικών με τις σλαβικές φυλές του Ταυγέτου, στηριζόμενος κυρίως σε χωρία από τον βίο του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε (BHG 1366-1367)²¹. Πράγματι, ο βιογράφος του οσίου αναφέρεται κατ' επανάληψιν σε χώρα των Εθνικών που μάλιστα σε κάποιο σημείο του βίου προσδιορίζεται ότι πρόκειται για την περιοχή που κατοικείται από τους Μελιγκούς, ένα από τα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στη Λακωνία κατά τη διάρκεια των λεγομένων σκοτεινών αιώνων (7ος-8ος αι.)²². Οι Μελιγκοί, με βάση τη σχετική μαρτυρία του

διάστημα στις αρχές του 19ου αιώνα και να τιτλοφορείται ως μητροπολίτης Λακεδαμονίας και Τριπολιτζάς. Για το θέμα αυτό, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 214, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

20. Για τις διάφορες σημασίες που προσλαμβάνει ο όρος «έθνος» και κατ' επέκταση και τα παράγωγά του στις πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου, βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Οι όροι *λαός* και *έθνος* στις βυζαντινές πηγές της μέσης περιόδου (7ος-13ος αι.), στο: *Βυζάντιο, Ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Δ': *Βυζαντινές παράμετροι του σήμερα*, επιστ. διεύθυνση Τ. Κ. ΛΟΥΠΗΣ - ΔΕΣΠ. ΛΑΜΠΑΔΑ, Αθήνα 2017, 25-32.

21. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα*, 145, σημ. 5.

22. *Βίος Νίκωνος*, έκδ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοείτε*. (Κείμενα - σχόλια) [Ἐπιτροπή Ποντιακῶν Μελετῶν περιοδικῶ “Ἀρχεῖον Πόντου”, Παράρτημα 13. Πηγὰὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 4], Αθήνα 1982, 114, στ. 3, 124, στ. 5-6, 216, στ. 10. Για το σλαβικό φύλο των Μελιγκών, βλ. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταυγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνέκδοτης βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας* [Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών, τ. 15, Αρ. 3], ἐν Αθήναις 1950, 13-18· Α. GEORGAKAS, *The medieval names Melingi and Ezeritae of Slavic groups in the Peloponnese*, *BZ* 43 (1950), 301-327· Η. AHRWEILER - GYKATZI, *Une inscription méconnue sur ler Mélinges du*

Πορφυρογέννητου, πιστεύεται ότι εγκαταστάθηκαν στις δυτικές υπώρειες του Ταυγέτου²³, καθώς και ότι διοικούνταν από δικό τους άρχοντα που, σύμφωνα με τον βιογράφο του οσίου Νίκωνος, έφερε τον τίτλο του δούκα των Εθνικών²⁴. Ο ακριβής προσδιορισμός των γεωγραφικών ορίων της περιοχής αυτής δεν είναι εφικτός, αν και έχει προταθεί από τον Σωκράτη Κουγέα, βάσει των δεδομένων των διαθέσιμων πηγών και του τοπωνυμιακού αποθέματος της περιοχής, ότι πρόκειται για τη δυτική πλευρά της νότιας κορυφογραμμής του Ταυγέτου που εκτείνεται προς τον Μεσσηνιακό κόλπο, περιλαμβάνοντας τα χωριά της σημερινής ΒΔ Μάνης και ίσως ακόμα και την περιοχή του Οιτύλου (Εικ. 3)²⁵. Οι μεταγενέστερες πηγές μνημονεύουν τον γεωγραφικό αυτόν χώρο ως Δρούγγο/Δρόγγο ή Ζυγό των Μελιγκών, όπου οι Μελιγκοί κατοικούσαν απολαμβάνοντας συγκεκριμένα φορολογικά προνόμια υπό τη διοίκηση τοπικών αρχόντων που έφεραν συνήθως το αξίωμα του τζαουσίου ή τζάση²⁶. Ας σημειωθεί,

Taygète, *BCH* 86 (1962), 1-10· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία, στο: *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, επ. επιμ. Β. ΚΟΝΤΗ [ΙΒΕ/ΕΙΕ: Διεθνή Συμπόσια 14], Αθήνα 2004, 31-35· Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2013· 1-10, 121-129, 143, 174, 199-202· Δ. Κ. ΤΣΟΥΚΑΝΑΚΗΣ, *Το Βυζάντιο και οι Σλάβοι του ελλαδικού χώρου. Συμβολή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Ελλάδας κατά την περίοδο 6ος - 10ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2015, 145-147· Μ. HESLOR, Villehardouin's Castle of Grand Magne (Megali Maini). A re-assessment of the evidence for its location, στο: *Crusading and Archaeology. Some Archaeological Approaches to the Crusades*, εκδ. V. R. SHOTTEN-HALLEL & R. WEETCH [Crusades - Subsidia 14], New York 2020, 186-190.

23. *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, έκδ. G. MORAVCSIK, R. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio* [CFHB I], Washington, D.C. 1967, κεφ. 50, στ. 16-21.

24. *Βίος Νίκωνος*, 114, στ. 3, 216, στ. 10. Πρβλ, επίσης, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία, 32.

25. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περί Μελιγκών*, 7-8, 20-22. Για μία επικαιροποιημένη πρόταση χωροθέτησης της περιοχής όπου είχαν εγκατασταθεί οι Μελιγκοί, βλ. HESLOR, *Villehardouin's castle*, 186-190.

26. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Περί Μελιγκών*, 6-10, όπου συνοπτική παράθεση αρκετών από αυτές τις πηγές. Για τη σημασία των όρων Δρούγγος/Δρόγγος και Ζυγός, βλ. ΑΓ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ο όρος δρούγγος κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, στο: *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον Καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό*, επιμ. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ - Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 2014, 663-671 και Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, Ζυγός, *Ελληνικά* 11 (1939), 272 αντίστοιχα. Όσον αφορά στο αξίωμα του τζαουσίου και την παρουσία τους στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο, βλ. Μ. C. BARTUSIS, *The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military*

τέλος, ότι ο Παχυμέρης προσδιορίζει το παραλιακό τμήμα της περιοχής αυτής ως το *περὶ τὴν Κινστέραν θέμα*, όταν απαριθμεί τα κάστρα που παραχωρήθηκαν από τον πρίγκιπα Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο προκειμένου να εξασφαλίσει την απελευθέρωσή του (1262), ύστερα από την αιχμαλωσία του από τους Βυζαντινούς μετά τη μάχη της Πελαγονίας (1259)²⁷.

Η όποια προσπάθεια προσδιορισμού της εκκλησιαστικής οργάνωσης της ΒΔ Μάνης κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο υποκύπτει στον πειρασμό των αυθαίρετων εικασιών και οριοθετήσεων, καθώς δεν διαθέτουμε τίποτα περισσότερο από μεμονωμένες, αποσπασματικές και κατά κανόνα ασαφείς μαρτυρίες. Είναι βέβαιο, παρ' όλα αυτά, το ενδεχόμενο ότι ο γεωγραφικός αυτός χώρος υπαγόταν στην επισκοπή Μαΐνης τουλάχιστον κατά την περίοδο μέχρι και τη φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα²⁸. Το εκκλησιαστικό αυτό καθεστώς δεν είναι όμως βέβαιο ότι διατηρήθηκε και κατά την

Organization in Late Byzantium, *REB* 47 (1989), 183-207 και B. HENDRICKX, Allagion, Tzaousios et Prôtallagatôr dans le contexte moréote: quelques remarques”, *REB* 50 (1992), 207-217. Ειδικά όμως για το αξίωμα του τζαουσίου ή τζάση των Μελιγκών, βλ. GLYKATZI-AHRWEILER, Une mention meconnue, 1-10· A. ΑΒΡΑΜΕΑ, Ο Τζάσις των Μελίγγων. Νέα ανάγνωση επιγραφών εξ Ουτύλου, *Παρνασσός* 16 (1974), 288-300.

27. *Χρονικὸν Γεωργίου Παχυμέρη τοῦ πρωτεκδίκου καὶ δικαιοφύλακος*, ἐκδ. Α. FAILLER, V. LAURENT, *Georges Pachymèrès, Relations Historiques* [CHFB, XXIV/1], τ. Α΄, Paris 1984, 123, στ. 22-26. Για την ταύτιση του αναφερόμενου από τον Παχυμέρη περὶ την Κινστέρα θέματος με την περιοχή της ΒΔ Μάνης, βλ. Ν. NICOLOUDIS, The Theme of Kinsterna, στο: *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ἐκδ. CH. DENDRINOS, J. HARRIS, EIR. HARVALIA-CROOK & J. HERRIN, Aldershot-Burlington 2003, 85-89. Όσον αφορά στον προσδιορισμό της διοικητικής περιφέρειας της Κινστέρας ως θέματος, δηλαδή ως μίας μη χρησιμοποιούμενης από την κοινήνεια ήδη περίοδο διοικητικής μονάδας, και την αποσαφήνιση ότι πρόκειται για το παράλιο τμήμα του Ζυγού των Μελιγκών, βλ. S. GERMANIDOU, Revisiting the “goods of Kisterna” in Mani, Southern Peloponnese. A Complicated yet captivating storyline, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya*, 28:6 (2023), 213-218.

28. ΗΛ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Οι επισκοπές και ο θρησκευτικός βίος στα όρια της νυν μητροπόλεως Μεσσηνίας έως το 1204, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, επιμ. Π. ΣΑΡΑΝΤΑΚΗΣ, Αθήνα 2010, 114-116· Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της βυζαντινής Μάνης (5ος αι.-15ος αι.), *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 2018, 138.

παλαιολόγεια περίοδο, καθώς υπάρχουν μεμονωμένες ενδείξεις ότι συγκεκριμένα τμήματα της σημερινής Δυτικής Μάνης απολάμβαναν ένα ιδιαίτερο εκκλησιαστικό καθεστώς²⁹. Έτσι, για παράδειγμα, δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν κάποια τμήματα του ως άνω γεωγραφικού χώρου, που αναφέρονται ως πατριαρχικές εξαρχίες σε πατριαρχικό πιττάκιο της δ' εικοσιπενταετίας του 15ου αι., είχαν το ίδιο εκκλησιαστικό καθεστώς ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο³⁰. Η σύγχυση αυτή επιτείνεται κατά την περίοδο μετά την Άλωση, οπότε παρατηρείται ένας πραγματικός κυκλώνας μικρών εκκλησιαστικών επαρχιών με συχνά μεταβαλλόμενο καθεστώς υπαγωγής, γεγονός που οπωσδήποτε δυσχεραίνει και οποιαδήποτε προσπάθεια προσδιορισμού της εκκλησιαστικής οργάνωσης της ευρύτερης περιοχής κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο³¹.

Ο προσδιορισμός του μητροπολίτη Ευγενίου ως μητροπολίτη Λακεδαιμονίας και Εθνικών έρχεται να περιπλέξει ακόμα πιο πολύ τη σχετική προβληματική, αφού οι διάφορες εκκλησιαστικές έδρες που ιδρύθηκαν κατά καιρούς στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Δυτικής Μάνης τελούσαν πάντοτε υπό τον μητροπολίτη Μονεμβασίας³². Η μητρόπολη Μονεμβασίας, που προέκυψε από την ανύψωση της ομώνυμης επισκοπής σε μητροπολιτική έδρα κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της α' πεντηκονταετίας του 13ου αιώνα, είχε εξ αρχής υπό την επικυριαρχία της τη μαρτυρούμενη ήδη από τις αρχές του 10ου αιώνα επισκοπή Μαΐνης, κάτι που ίσχυε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου μετά την Άλωση³³.

29. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, Όψεις βυζαντινής Μάνης, 138-139.

30. ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Επίσημα Κείμενα*, αρ. 27, 192, στ. 34-40, όπου οι περιοχές της Μεγάλης Μαΐνης και του Μεγάλου Ζυγού αναφέρονται ως πατριαρχικές εξαρχίες τόσο επί των ημερών του πατριάρχη Μαξίμου Γ' (άνοιξη 1476-3 Απριλίου 1482) όσο και κατά τη γ' πατριαρχία του πατριάρχη Συμεώνος Α' (Απρίλιος 1482-Φθινόπωρο 1486).

31. Για την εκκλησιαστική ιστορία, οργάνωση και γεωγραφία της Μάνης κατά την περίοδο μετά την Άλωση, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 542-551.

32. Ας σημειωθεί ότι στα προνομιακά έγγραφα που εκδόθηκαν από τον Ανδρόνικο Β' (1282-1328) υπέρ της μητροπόλεως Μονεμβασίας και στα οποία καθορίζονται μεταξύ άλλων και τα όρια της μητροπόλεως δεν υπάρχει κάποια αναφορά στην περιοχή της Μάνης. Για τα έγγραφα αυτά, βλ. Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα 2003, 287-316, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 544-545· ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, Όψεις βυζαντινής Μάνης, 137-138.

Ομοίως υπό τον μητροπολίτη Μονεμβασίας τελούσε και η γνωστή από τον 17ο αιώνα επισκοπή Πλάτσης στη ΒΔ Μάνη, όταν αυτή βέβαια δεν αποτελούσε πατριαρχική εξουχία³⁴. Οι δε επισκοπές Ανδρούβιστας³⁵, Μηλέας³⁶ και Νίκλου³⁷, που προέκυψαν από τη σταδιακή κατάτμηση της αρχικά πατριαρχικής εξουχίας και μετέπειτα επισκοπής Πλάτσης κατά τη β' πεντηκονταετία του 17ου αιώνα, υπάγονταν ομοίως στον μητροπολίτη Μονεμβασίας³⁸. Το ίδιο ισχύει, άλλωστε, και για την ευρύτερη περιοχή της Καλαμάτας, που για κάποιο χρονικό διάστημα όμως είχε διατελέσει και αυτή πατριαρχική εξουχία³⁹. Είναι προφανές, επομένως, πως η περιοχή που προσδιοριζόταν ως χώρα των Εθνικών θα φάνταζε πιο λογικό να υπαγόταν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, στον μητροπολίτη Μονεμβασίας παρά σε αυτόν της Λακεδαιμονίας.

34. Για την αρχικά πατριαρχική εξουχία και μετέπειτα επισκοπή Πλάτσης, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 547-548· Μ. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουχίας, 14ος-19ος αιώνας* [ΕΙΕ/ΚΒΕ: Θεομοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, αρ. 54], Αθήνα 1995, 218-219.

35. Για την επισκοπή Ανδρούβιστας, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 547· Δ. Β. ΒΑΠΑΚΑΚΟΣ, *Η Ανδρούβιστα - Ανδρούβιστα - Μεγάλη Χώρα της Έξω Μάνης*, ΛΣ 13 (1996), 31-52· *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, λήμμα Ανδρούβιστας επισκοπή (Δ. Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ), 457.

36. Για την επισκοπή Μηλέας, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 547.

37. Για την επισκοπή Νίκλου, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 548.

38. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι υπήρχε και μία ακόμα εκκλησιαστική αρχή στην περιοχή της σημερινής Μεσσηνιακής Μάνης που όμως δεν υπήχθη ποτέ στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως Μονεμβασίας, καθώς πάντοτε τελούσε με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πρόκειται για την πατριαρχική εξουχία, αργότερα αρχιεπισκοπή και στο τέλος μητρόπολη Ζαρνάτας ή Σταυροπηγίου. Για την εκκλησιαστική αυτή αρχή, βλ. Π. ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Τάξις Ιεραρχική των εν Πελοποννήσω αγίων του Θεού Εκκλησιών. Η μητρόπολις Ζαρνάτας και αι εν Μάνη επισκοπαί*, Ερμούπολη 1922· Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, *Συμβολαί εις την ιστορίαν και την τοπογραφίαν της ΒΔ Μάνης*, *Ελληνικά* 6 (1933), 288-318· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 546-547· ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουχίας*, 161-164.

39. Για το εκκλησιαστικό καθεστώς της Καλαμάτας και τις κατά καιρούς μεταπτώσεις του, βλ. μητρο. Μεσσηνίας ΧΡΥΣ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Η Καλαμάτα ενοριακόν χωρίον της Μητροπόλεως Μονεμβασίας και έπειτα διάδοχος αυτής*, *Μεσσηνιακά Γράμματα* 1 (1956), 32-39· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησία Πελοποννήσου*, 369-373· ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουχίας*, 176-177.

Η μαρτυρία, επομένως, της εξεταζόμενης επιγραφής έρχεται σε αντίθεση με τις μέχρι στιγμής γνώσεις μας για την εκκλησιαστική οργάνωση της ΒΔ Μάνης. Το γεγονός αυτό είναι προφανές ότι συνδέεται με την ανασύσταση της εκκλησιαστικής διοίκησης στη Νότια Πελοπόννησο ύστερα από την ανάκτηση ορισμένων τμημάτων από τους Βυζαντινούς. Υπενθυμίζεται ότι οι φραγκικές αρχές είχαν σπεύσει αμέσως μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα να καταργήσουν τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές και να υποχρεώσουν τον τοπικό κλήρο να ομολογήσει πίστη στην Αγία Έδρα, όπως άλλωστε έκαναν και σε κάθε περιοχή της πάλαι ποτέ Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που κατακτούσαν⁴⁰. Η ανάκτηση, όμως, κάποιων τμημάτων της Νότιας Πελοποννήσου από τους βυζαντινούς άνοιξε τον δρόμο για την επαναλειτουργία των κατά τόπους ορθόδοξων εκκλησιαστικών εδρών. Η πρώτη μητρόπολη που επαναδραστηριοποιήθηκε στη Νότια Πελοπόννησο μετά την ανάκτησή της από τους Βυζαντινούς φαίνεται ότι ήταν αυτή της Μονεμβασίας⁴¹. Η μητρόπολη αυτή είχε προκύψει από την προαγωγή της πάλαι ποτέ ομώνυμης επισκοπής, που τελούσε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο υπό τον μητροπολίτη Κορίνθου, σε μητροπολιτική έδρα κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Η προαγωγή αυτή φαίνεται πιθανότερο ότι είχε συντελεστεί μάλλον από τις αυτοκρατορικές και εκκλησιαστικές αρχές της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας λίγο πριν από τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 13ου αιώνα, σύμφωνα με την ερμηνεία ενός χωρίου επιστολής του Μιχαήλ Χωνιάτη από τον Καθηγητή Ηλία Γιαρένη⁴². Η άποψη ότι η νεοσύστατη μητρόπολη

40. Για τις επιπτώσεις της Άλωσης του 1204 στον εκκλησιαστικό τομέα και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες βρέθηκε η Ορθόδοξη Εκκλησία στις περιοχές που κατακτήθηκαν από τους στρατιώτες της Δ' Σταυροφορίας, βλ. ενδεικτικά ΑΓΓ. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Οι συνέπειες της Σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές, στο: *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο Ελληνικός Κόσμος*, επιστ. επιμ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ [ΙΕΙΕ/ΙΒΕ: Το Βυζάντιο Σήμερα, 5], Αθήνα 2008, 343-364.

41. Για την ιστορία της μητροπόλεως Μονεμβασίας κατά τη β' πεντηκονταετία του 13ου αιώνα, βλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 280-285.

42. Ηλ. Α. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, Η Μονεμβασία και η αυτοκρατορία της Νίκαιας στην περίοδο μετά τη Δ' Σταυροφορία. Αντιλατινική δράση, Κέντρο και Περιφέρεια, στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Η Πελοπόννησος μετά την Δ' Σταυροφορία του 1204*, Αθήνα - Μυστράς 2007, 87-91. Ας σημειωθεί ότι οι παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν ότι η επισκοπή Μονεμβασίας ανυψώθηκε σε μητροπολιτική έδρα αμέσως μετά την ανάκτηση

εδραίωση της Ορθοδοξίας στην περιοχή αλλά και για την παγίωση της βυζαντινής κυριαρχίας. Με βάση τα δεδομένα ενός επιστολικού τεκμηρίου της α΄ πεντηκονταετίας του 15ου αιώνα πιστεύεται ότι η χειροτονία του πρώτου μητροπολίτη Λακεδαμονίας μετά την ανάκτηση της περιοχής από τους Βυζαντινούς, ο οποίος ταυτίζεται με τον εικονιζόμενο στο διακονικό του Αγ. Δημητρίου μητροπολίτη Ευγένιο, είχε συντελεστεί το αργότερο γύρω στα τέλη του 1266⁴⁶.

Ο μητροπολίτης Ευγένιος εγκαταστάθηκε άμεσα στον υπό διαμόρφωση τότε οικισμό του Μυστρά, ώστε να είναι υπό την προστασία της βυζαντινής φρουράς του κάστρου, αφού ακόμα και η πόλη της Λακεδαμονίας παρέμενε υπό φραγκική κυριαρχία. Οι Φράγκοι υπολογίζεται με βάση τα δεδομένα του *Χρονικού του Μορέως* ότι εγκατέλειψαν λίγο μετά τη μάχη στο Μακρυπλάγι (1264) την κοιλάδα του Ευρώτα⁴⁷. Αυτό συνεπάγεται ότι ο μητροπολίτης Ευγένιος είχε αρχικά υπό την ποιμαντική του μέριμνα ουσιαστικά μόνο τον υπό διαμόρφωση τότε οικισμό του Μυστρά, κάτι που προφανώς έθετε ζητήματα βιωσιμότητας της μητροπόλεως και μάλιστα σε μία τόσο κρίσιμη στιγμή. Είναι εύλογο, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι οι αυτοκρατορικές και πατριαρχικές αρχές θα επέλεξαν να ενισχύσουν την επανιδρυθείσα μητρόπολη επεκτείνοντας, ενδεχομένως μόνο προσωρινά, τα δικαιοδοτικά όριά της. Κάτι τέτοιο όμως μπορούσε να γίνει μόνο με την υπαγωγή κάποιας από τις περιοχές που είχαν ήδη τεθεί υπό βυζαντινό έλεγχο. Η αναγκαία αυτή επέκταση

46. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, Οι μητροπολίτες Λακεδαμονίας, 388-389.

47. Είναι γνωστό από το *Χρονικόν του Μορέως* ότι ο Γουλιέλμος Β΄ επιχειρεί αμέσως μετά τη μεγάλη του νίκη στο Μακρυπλάγι (1264) να ανακαταλάβει τον Μυστρά. Τα φραγκικά στρατεύματα, ωστόσο, όταν φτάνουν εκεί, βρίσκουν τη μεσαιωνική Λακεδαμονία εγκαταλελειμμένη από τον πληθυσμό της, καθώς έχει αναζητήσει καταφύγιο στο πλησιόχωρο κάστρο του Μυστρά. Επιχειρούν τότε να εγκαταστήσουν νέους κατοίκους στην πόλη, προκειμένου να την επανιδρυσουν, και μετά από μια αποτυχημένη επίθεση εναντίον του Μυστρά, λεηλατούν τις περιοχές του Έλους, των Βατίκων και της Μονεμβασιάς και αποσύρονται πίσω στο πριγκιπάτο [*Livre de la conquête de la princée de la Morée, Chronique de Morée (1204-1305)*, εκδ. J. LONGNON, Paris 1911, § 385-38· *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εκδ. Π. ΚΟΛΟΝΑΡΟΣ, Ἀθήναι 1940, στ. 5591-5639]. Η προσπάθεια ανασύστασης της πόλης της Λακεδαμονίας από τους Φράγκους δεν φαίνεται να έχει επιτυχία, γεγονός που τους υποχρεώνει σύντομα μετά τα προαναφερθέντα γεγονότα να εγκαταλείψουν την κοιλάδα του άνω ρου του Ευρώτα (ΠΕΡΑΙΚΟΥΛΙΑΣ, *Τα χρυσόβουλλα του Νοτιοδυτικού Παρεκκλησίου*, 82-83).

των δικαιοδοτικών ορίων της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας δεν θα μπορούσε παρά να γίνει μόνο προς το *περί την Κινστέρναν θέμα*, που σύμφωνα με τον Παχυμέρη είχε περάσει υπό βυζαντινό έλεγχο, καθώς μία τέτοια επέκταση ανταποκρινόταν αφ' ενός σε γεωγραφικά κριτήρια, μιας και συγκεκριμένα μονοπάτια του Ταυγέτου εξασφάλιζαν εύκολη διασύνδεση και επικοινωνία με το κάστρο του Μυστρά, και αφ' ετέρου ελαχιστοποιούσε κατά το δυνατόν τις όποιες αντιδράσεις της μητρόπολης Μονεμβασίας. Η τελευταία δεν θα συνηγορούσε εύκολα στην έστω και πρόσκαιρη επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας στη χερσόνησο του Μαλέα, καθώς υπαγόταν απευθείας σε αυτή, αλλά ούτε και στην απώλεια της επικυριαρχίας της επί των επισκοπών Έλους και Μαΐνης. Θα φαινόταν, αντιθέτως, πιθανότερο ότι θα ανεχόταν την υπαγωγή μίας συγκεκριμένης και μόνο πληθυσμιακής ομάδας, παρά ενός έστω και απομακρυσμένου τμήματος μίας εκ των ως άνω επισκοπών της, στη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, εξαιτίας των ιδιαζόντων επικρατουσών τότε συνθηκών, ειδικά αν κάτι τέτοιο είχε προσωρινό χαρακτήρα.

Είναι γνωστό, βέβαια, ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί λειτουργούσαν συχνά τότε εντός του πλαισίου της πολιτικής διοίκησης, καθιστάμενοι έτσι συχνά ως παράγοντες ελέγχου αλλά και εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται με πολλούς τρόπους ότι συνέβαινε και στα χρόνια του Βυζαντίου ακόμη και σε περιοχές γεωγραφικά και πολιτισμικά απομονωμένες⁴⁸. Υπό το πρίσμα αυτό είναι αρκετά ελκυστικό να υποθέσουμε ότι η εκκλησιαστική υπαγωγή των σλαβογενών κατοίκων της ΒΔ Μάνης στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας δεν αποτελούσε απότοκο απλά ενός αναγκαίου εκ των πραγμάτων επανασχεδιασμού της εκκλησιαστικής οργάνωσης της Νότιας Πελοποννήσου, αλλά επιπλέον υποκρύπτει και πολιτικά κίνητρα. Τα κίνητρα αυτά θα πρέπει σε αυτή την περίπτωση να αναζητηθούν στην αναγκαιότητα διασφάλισης ακόμα και με πνευματικούς όρους της υποταγής των σλαβικών φυλών του Ταυγέτου στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Οι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι έσπευσαν αμέσως μετά την αποβίβασή τους στην Πελοπόννησο να εκχωρήσουν σημαντικές ευεργεσίες και προνόμια εκ

48. Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. μεταξύ άλλων, G. DAGRON, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, μετ. J. Birrell, Cambridge, 2003, 282 κ.εξ.

μέρους του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, μεταξύ άλλων, και στους σλαβογενείς κατοίκους της Δυτικής Μάνης, που έτσι κι αλλιώς απολάμβαναν ήδη αντίστοιχα προνόμια με τα οποία είχαν ευεργετηθεί από τους Φράγκους⁴⁹. Η χορήγηση ποικίλων ευεργεσιών και προνομίων εκ μέρους των αυτοκρατορικών αρχών συνέβαλε αποφασιστικά στον προσεταιρισμό τους, καθώς έσπευσαν να πολεμήσουν στο πλευρό των αυτοκρατορικών στρατευμάτων εναντίον του Φράγκου πρίγκιπα από τους πρώτους κιόλας μήνες της βυζαντινής επιχείρησης ανάκτησης της Πελοποννήσου⁵⁰. Οι Σλάβοι, ωστόσο, δεν διέκοψαν τις σχέσεις τους με τους Φράγκους, όπως γίνεται φανερό κυρίως από μεμονωμένες αποσπασματικές μαρτυρίες. Έτσι, πέρα από το γεγονός ότι κάποιος Σπανής, γόνος επιφανούς αρχοντικής σλαβογενούς οικογένειας της Κινστέρας στη ΒΔ Μάνη, συνέδραμε το 1296 με στρατιωτικές δυνάμεις τον πρίγκιπα της Αχαΐας Φλωρέντιο του Αινώ, για να ανακαταλάβει το φρούριο του Αγίου Γεωργίου Σκόρτων από τους Βυζαντινούς⁵¹, τεκμηριώνεται από ευάριθμα αρχαιολογικά τεκμήρια ότι διαπρεπείς Φράγκοι αξιωματούχοι συνέχισαν να διατηρούν γαιοκτησίες στην περιοχή μέχρι

49. Π. ΣΤΑΜ. ΚΑΤΣΑΦΑΛΟΣ, *Τα Κάστρα της Μαΐνης*, Αθήνα 1992, 184-186. Για την εφαρμογή της πρακτικής αυτής στην Πελοπόννησο εκ μέρους των απεσταλμένων του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, βλ. Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, *Έπεστράφητε πρός με καί επιστραφήσομαι πρός ύμᾶς*. Ο ρόλος των αυτοκρατορικών δωρεών στην Πελοπόννησο κατά την πρώτη Παλαιολόγεια περίοδο: μία πρώτη προσέγγιση, *Δωδώνη: Ιστορία - Αρχαιολογία* 43-44 (2017), 207-226. Όσον αφορά στα προνόμια με τα οποία οι σλαβογενείς κάτοικοι του Δυτικού Ταυγέτου είχαν ευεργετηθεί από τους Φράγκους, πιστεύεται ότι απολάμβαναν από τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα καθεστώς απαλλαγμένων ανθρώπων (*homines incosati* ή απλώς *incosati*) έναντι της υποχρέωσης παροχής «τίμιας υπηρεσίας» (*servicio honesto*) στον φεουδάρχη τους, πραγματικής ή εξαγορασμένης, σε αναγνώριση προφανώς της υποτέλειάς τους σε αυτόν. Αντίστοιχα, προφανώς, προνόμια θα τους παραχωρήθηκαν στη συνέχεια από τους εκπροσώπους του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Για τα προνόμια των σλαβογενών κατοίκων του Δυτικού Ταυγέτου κατά τη διάρκεια της φραγκοκρατίας και των πρώτων Παλαιολόγων, βλ. Κ. Δ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία για τους 13ο-15ο αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2010, 297-299.

50. ΚΑΤΣΑΦΑΛΟΣ, *Κάστρα Μαΐνης*, 184-186.

51. *Livre de la conquete de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, εκδ. J. LONGNON, Paris 1911, 327, § 823.

και λίγα χρόνια πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα⁵². Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει αρκετούς ερευνητές να υποστηρίξουν ότι οι σλαβογενείς της περιοχής συμπεριφέρονταν περισσότερο ως μισθοφόροι που πουλούσαν την υπακοή και τη συνδρομή τους σ' αυτόν που κατά περίπτωση προσέφερε περισσότερα, παρά ως πειθήνιοι υπήκοοι του Αυτοκράτορα⁵³.

Θα μπορούσε, επομένως, κάποιος να σκεφτεί ότι η μεταβολή του εκκλησιαστικού καθεστώτος της ΒΔ Μάνης δεν αποκλείεται να αποσκοπούσε επιπλέον και στον προπαγανδισμό της αυτοκρατορικής επικυριαρχίας επί των απρόβλεπτων αλλά πλήρως εκχριστιανισμένων τουλάχιστον από τον 10ο αιώνα σλαβογενών κατοίκων της περιοχής. Ο τίτλος, δηλαδή, του μητροπολίτη Ευγενίου, που διακηρύσσει τη νέα εκκλησιαστική υπαγωγή των σλαβογενών κατοίκων της ΒΔ Μάνης, θα μπορούσε να συμβάλει καθοριστικά στην εμπέδωση όχι μόνο της νέας εκκλησιαστικής υπαγωγής, αλλά κυρίως της νέας πολιτικής πραγματικότητας που διαμορφωνόταν πλέον στον χώρο της Νότιας Πελοποννήσου. Οι σλαβογενείς κάτοικοι της ΒΔ Μάνης υπάγονται πλέον στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ύστερα από απόφαση του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο οποίος αφ' ενός έχει κατορθώσει πλέον να ανακτήσει ένα μεγάλο τμήμα της Νότιας Πελοποννήσου από τους Φράγκους και αφ' ετέρου τους έχει προσεταιριστεί με ποικίλες αυτοκρατορικές χορηγίες. Μία τέτοια ερμηνεία έχει οπωσδήποτε και αμφίδρομη ανάγνωση, αφού κατ' επέκταση και οι σλαβογενείς κάτοικοι της ΒΔ Μάνης επιβεβαίωναν με αυτόν τον τρόπο την υπαγωγή τους στον Αυτοκράτορα μέσω των εκκλησιαστικών οργάνων του. Έτσι, λοιπόν, φαίνεται αρκετά ελκυστικό να σκεφτούμε μήπως η νέα εκκλησιαστική υπαγωγή των σλαβογενών κατοίκων της ΒΔ Μάνης απορρέει τελικά από τα προνόμια με τα οποία ευεργετήθηκαν οι σλαβογενείς κάτοικοι του Ζυγού των Μελιγκών από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, προκειμένου να προσχωρήσουν στη βυζαντινή πλευρά. Η εκκλησιαστική υπαγωγή, δηλαδή, χρησιμοποιείται εν προκειμένω για να διακηρύξει και μάλιστα αμφίδρομα την αυτοκρατορική επικυριαρχία επί των κατοίκων της ΒΔ Μάνης.

52. J. LONGNON - P. TOPPING, *Documents sur le Régime des terres dans la principauté de Morée au XIV siècle*, Paris 1969, αρ. I, 19-23.

53. ΚΑΤΣΑΦΑΛΟΣ, *Κάστρα Μαΐνης*, 184-186, 191.

Η προτεινόμενη ανωτέρω υπαγωγή των σλαβικής καταγωγής κατοίκων της Δυτικής Μάνης στον μητροπολίτη Ευγένιο δεν φαίνεται να διήρκησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού κανένας από τους διαδόχους του δεν φέρει την προσθήκη αυτή στον τίτλο του⁵⁴. Δεν είναι γνωστό, βέβαια, αν η περιοχή επέστρεψε τότε στη δικαιοδοσία της επισκοπής Μαΐνης, όπως πιθανολογείται ότι συνέβαινε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Αυτό όμως που πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο είναι ότι η περιοχή βρέθηκε είτε έμμεσα είτε άμεσα υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μονεμβασίας. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι εικονογραφικά θέματα που συνδέονται με τις εκκλησιαστικές αρχές της Μονεμβασίας κυριαρχούν στη ζωγραφική διακόσμηση αρκετών ναών της ευρύτερης περιοχής που χρονολογούνται κατά τα παλαιολόγεια χρόνια. Ο εικονογραφικός διάκοσμος, για παράδειγμα, αρκετών ναών της Μεγάλης Καστάνιας, ενός εκ των πιο σημαντικών οικισμών που βρίσκονταν εντός των ορίων του Ζυγού των Μελιγκών, περιλαμβάνει ορισμένα θέματα που υποδεικνύουν με σαφήνεια τις καλλιτεχνικές, πολιτιστικές και πιθανόν ακόμα και εκκλησιαστικές διασυνδέσεις της περιοχής με τη Μονεμβασία⁵⁵. Το σημαντικότερο από τα εικονογραφικά αυτά θέματα είναι χωρίς αμφιβολία αυτό του Ελκομένου Χριστού που απαντά στον ναό του Αγ. Νικολάου της Μαρούλαινας (τέλη 13ου αι.) και ίσως και σε αυτόν του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου (13ος αι.)⁵⁶. Το εικονογραφικό αυτό θέμα, το οποίο θεωρείται ότι αναπαράγει το παλλάδιο της Μονεμβασίας, απαντά αρκετά συχνά σε ναούς περιοχών του νότιου πελοποννησιακού χώρου που διατηρούν πολιτισμικούς δεσμούς με αυτή, γεγονός που υποδεικνύει ότι κατέχει ιδιαίτερο νόημα και σημασία για την τοπική κοινωνία και

54. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 136, 185-186.

55. Μ. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching Monemvasia and Mystras from the Outside: The View from Kastania*, στο: *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, εκδ. S. E. J. GERSTEL, Turnhout 2016, 156-160.

56. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 160. Για το εικονογραφικό θέμα του Ελκομένου, βλ. ΑΝΔΡ. ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ, *Ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4ος αι.-15ος αι.)*, ΔΧΑΕ περ. Δ', 19 (1996-1997), 167-200· ΤΖ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η τοιχογραφία του Ελκομένου Χριστού στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας*, *Πελοποννησιακά* 30: 1 (2011), 467-498.

ίσως αποτελεί ακόμα και ένδειξη για την εκκλησιαστική υπαγωγή των περιοχών αυτών στη Μονεμβασία⁵⁷.

Παρ' όλα αυτά στο εικονογραφικό πρόγραμμα ενός τουλάχιστον ναού της ΒΔ Μάνης, αυτού του Αγ. Πέτρου στην Καστάνια (δ' τέταρτο του 14ου αι.), παρατηρούνται εικονογραφικά θέματα που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως αδιαμφισβήτητες μαρτυρίες για τις σχέσεις της περιοχής αυτής με τον Μυστρά και κατ' επέκταση με τη μητρόπολη Λακεδαίμονιας⁵⁸. Το εικονογραφικό πρόγραμμα, συγκεκριμένα, του ιερού βήματος του ναού περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την απεικόνιση δύο οσίων που συνδέονται στενά με την εκκλησιαστική έδρα της Λακεδαίμονιας, τον όσιο Θεόκλητο, επίσκοπο Λακεδαίμονιας, και τον όσιο Νίκωνα τον Μετανοείτε, οι οποίοι εικονίζονται στο ανατολικό και στο δυτικό τμήμα αντίστοιχα του εσωραχίου του τόξου επικοινωνίας προς την πρόθεση⁵⁹. Η απεικόνιση των δύο αυτών οσίων υποδηλώνουν όχι μόνο τον βαθμό αποδοχής τους στη συλλογική μνήμη, αλλά κυρίως τη σημασία τους για την τοπική κοινωνία κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή⁶⁰. Αυτό ισχύει περισσότερο για τον όσιο Θεόκλητο, έναν μάλλον ολότελα λησιμονημένο επίσκοπο Λακεδαίμονιας, του οποίου η λατρευτική τιμή αναβιώνει κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα⁶¹. Αν και η αναβίωση αυτή έχει συνδεθεί με

57. Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου, *ByzSym* 14 (2001), 235, 243-245. S.E.J. GERSTEL, Mapping the Boundaries of Church and Village, Ecclesiastical and Rural Landscapes in the Late Byzantine Peloponnese, στο: *Viewing the Morea, Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, επιμ. S.E.J. GERSTEL, Washington D.C. 2013, 363-364. Για έναν τελείως πρόχειρο και εκ των πραγμάτων ελλιπή κατάλογο των ναών του νότιου πελοποννησιακού χώρου όπου απαντά το θέμα του Ελκομένου, βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Η τοιχογραφία του Ελκομένου, ό.π. (υποσημ. 56), 474-475.

58. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 165, 179. Για τον συγκεκριμένο ναό, τον εικονογραφικό του διάκοσμο και τη χρονολόγησή του, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Έρουναι εις την Μεσσηνιακήν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, 213-222. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 165-179. S. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, Stylistic Trends in the Palaeologan Painted Churches of the Mani, Peloponnese, στο: *Drevne-russkoe iskusstvo: Vizantija i drevnjaja Rus'; k 100-letiju Andreja Nikolaevica Grabara (1896-1990)*, εκδ. Α. ΒΑΤΑΛΟΒ, Sankt Peterburg 1999, 200-203.

59. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 169-172.

60. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 169-172.

61. Για τον όσιο Θεόκλητο, επίσκοπο Λακεδαίμονιας, και τα προβλήματα γύρω από

την αναγκαιότητα ενίσχυσης της δογματικής ταυτότητας των κατοίκων των ανακτημένων περιοχών που είχαν δοκιμαστεί από τη θρησκευτική προπαγάνδα των Φράγκων⁶², ωστόσο δεν παύει να αποτελεί εν προκειμένω και μία πολύτιμη μαρτυρία για τους ιδιαίτερους δεσμούς που αναπτύσσονται μεταξύ της ευρύτερης περιοχής της Καστάνιας και του Μυστρά επί των ημερών του Μανουήλ Κατακουζηνού, πρώτου δεσπότη του Μυστρά (1348-1380)⁶³. Για αυτό τον λόγο, άλλωστε, η απεικόνισή του στον συγκεκριμένο ναό έχει ερμηνευτεί ακόμα και ως ενδεχόμενη μαρτυρία για την υπαγωγή του οικισμού στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας⁶⁴.

Είναι, ωστόσο, αρκετά επισφαλές να υποστηρίξουμε ότι η περιοχή της ΒΔ Μάνης ή έστω ένα τμήμα της υπήχθη επί των ημερών του Μανουήλ Καντακουζηνού στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας με βάση την ύπαρξη τέτοιων εικονογραφικών θεμάτων σε έναν και μόνο ναό της συγκεκριμένης περιοχής. Είναι πιθανότερο, λοιπόν, να δηλώνουν την πρόθεση των κατοίκων να ενισχύσουν τις σχέσεις τους με τον Μανουήλ Καντακουζηνό σε τέτοιο βαθμό που ίσως στόχευαν ακόμα και στη μεταβολή της εκκλησιαστικής τους υπαγωγής. Η πρόθεση αυτή, ωστόσο, εκφράζεται σε μία περίοδο κατά την οποία η μητρόπολη Λακεδαιμονίας επιδιώκει με σθένος να επεκτείνει την περιοχή δικαιοδοσίας της, ερχόμενη μάλιστα σε αντιπαράθεση με όμορες μητροπολιτικές έδρες. Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι η μητρόπολη Λακεδαιμονίας συγκρουόταν με τη μητρόπολη Μονεμβασίας για την υπαγωγή οικισμών που βρίσκονταν στα όρια των δύο εκκλησιαστικών εδρών, γεγονός που υποχρέωσε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνό να διευθετήσει το ζήτημα υπέρ της μητροπόλεως Μονεμβασίας με χρυσόβουλο που απολύθηκε μάλλον τον Οκτώβριο του 1353⁶⁵. Λίγο αργότερα, επίσης, μητροπολίτες

τη διάδοση της λατρευτικής του τιμής, βλ. Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Από τη λήθη στη μνήμη: Η λατρεία του αγίου Θεοκλήτου επισκόπου Λακεδαιμονίας (9ος αι.), στο: *Πρακτικά του Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου 2008 (Γύθειο, 17-19 Οκτωβρίου 2008)* [Πελοποννησιακά: Παράρτημα 30], Αθήναι 2013, 103-120, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

62. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Από τη λήθη στη μνήμη, 114-116.

63. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 169-172, 179.

64. ΚΑΡΡΑΣ, *Approaching from Kastania*, 162-179.

65. I. R. MEDVEDEV, *Pozdine kopi vizantijskikh dokumentov v sobranij Biblioteki Akademij Nauk CCCP*, VV 32 (1971), 227-228. Ας σημειωθεί ότι η γνησιότητα του

Λακεδαιμονίας διεκδίκησαν επίμονα την επισκοπή Βελιγόστιδος, που για ένα τουλάχιστον χρονικό διάστημα φαίνεται ότι τέθηκε τελικά υπό την επικυριαρχία τους⁶⁶. Είναι φανερό, επομένως, ότι τα εικονογραφικά αυτά θέματα, αν δεν αποκαλύπτουν πράγματι μία έστω βραχύχρονη μεταβολή της εκκλησιαστικής υπαγωγής της ΒΔ Μάνης, αποτυπώνουν οπωσδήποτε την πρόθεση των κατοίκων της περιοχής να συμβεί κάτι τέτοιο, κάτι όμως που φαντάζει αδύνατο να μην αξιοποιήθηκε από τους τότε επικεφαλής της μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ειδικά αν υπήρχε προηγούμενο.

Είναι πάντως άγνωστο μέχρι πότε η περιοχή της ΒΔ Μάνης συνέχισε να υπάγεται στον Μητροπολίτη Μονεμβασίας, δεδομένου ότι η περιοχή εξελίσσεται σε άγνωστη στιγμή σε πατριαρχική εξουσία, αυτή του Μεγάλου Ζυγού, που μαρτυρείται τουλάχιστον επί των ημερών του πατριάρχη Μαξιμίου Γ' (1476-1482)⁶⁷. Δεν είναι δυνατόν, βέβαια, ούτε καν να διατυπώσουμε εικασίες για το πότε ακριβώς η συγκεκριμένη εξουσία ιδρύθηκε. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι ένας τουλάχιστον μητροπολίτης Λακεδαιμονίας διεκδίκησε και κατόρθωσε να θέσει υπό την ποιμαντική του επικυριαρχία την περιοχή της ΒΔ Μάνης κατά τη διάρκεια της δ' εικοσιπενταετίας του 15ου αι. Πρόκειται για έναν άδηλο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας⁶⁸ που ανέλαβε ύστερα από σχετική συνοδική απόφαση τον διαχειριστικό έλεγχο των πατριαρχικών εξουσιών Μεγάλης Μάνης και Μεγάλου Ζυγού κατά τη διάρκεια της γ' πατριαρχίας του Συμεώνος Α' (Απρίλιος 1482-φθινόπωρο 1486), χωρίς ωστόσο να είναι γνωστό αν αυτό συνεπαγόταν και κατάργηση του εξουσιαστικού καθεστώτος τους⁶⁹.

συγκεκριμένου σιγιλίου είχε παλαιότερα αμφισβητηθεί, κάτι που πλέον δεν γίνεται αποδεκτό χάρη στη σχετική επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε από την αείμνηστη Χ. Καλλιγά (ΚΑΛΛΙΓΑ, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 320-326).

66. Για το ζήτημα της προσωρινής (;) υπαγωγής της επισκοπής Βελιγόστιδος στον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, βλ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΣ, *Μητρόπολη Λακεδαιμονίας*, 333-337.

67. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Επίσημα Κείμενα*, αρ. 27, 192, στ. 34-40. Για τη συγκεκριμένη πατριαρχική εξουσία, βλ. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουσίας*, 197-198.

68. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον άγνωστο από άλλου μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Γεράσιμο ο οποίος υπογράφει την απόφαση της πανορθόδοξης συνόδου που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Σεπτεμβρίου 1483 και Αυγούστου 1484 προς ανατροπή όσων αποφασίστηκαν στη Σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας (ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Επίσημα Κείμενα*, αρ. 26, 188, στ. 107-108).

69. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Επίσημα Κείμενα*, αρ. 27, 192, στ. 34-40.

Η μεταβολή αυτή του εκκλησιαστικού καθεστώτος των δύο αυτών περιοχών πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με το σχετικό πατριαρχικό έγγραφο, προκειμένου ο τότε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας να ενισχύσει τα εκκλησιαστικά του εισοδήματα και έτσι να ανταποκριθεί στις οικονομικές υποχρεώσεις του έναντι των οθωμανικών αρχών⁷⁰.

Είναι αρκετά πιθανό, ύστερα από όσα προηγήθηκαν, ότι η επιγραφή της παράστασης του μητροπολίτη Ευγενίου από το διακονικό του Αγ. Δημητρίου στον Μυστρά αποκαλύπτει μία ολότελα άγνωστη πτυχή της σταδιακής ανασυγκρότησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ευρύτερη περιοχή της Νότιας Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της ανακτήσεώς της από τα στρατεύματα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Αποκαλύπτει, συγκεκριμένα, την επέκταση των δικαιοδοτικών ορίων της μόλις τότε ανασυσταθείσης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας προς την περιοχή της ΒΔ Μάνης που κατοικείται από τη σλαβική φυλή των Μελιγκών. Η επέκταση αυτή, κατά τα φαινόμενα τελείως πρόσκαιρη, είναι πιθανό να υπαγορεύτηκε από την αναγκαιότητα επανασχεδιασμού της εκκλησιαστικής διοικητικής γεωγραφίας των ανακτηθεισών περιοχών εξαιτίας των επικρατουσών τότε συνθηκών αλλά και την ανάγκη εμπέδωσης της βυζαντινής κυριαρχίας επί των σλαβογενών κατοίκων του Ταυγέτου. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, φαίνεται ότι δημιούργησε ένα προηγούμενο που μεταγενέστεροι μητροπολίτες Λακεδαιμονίας προσπάθησαν να το εκμεταλλευτούν, για να διεκδικήσουν την επέκταση της δικαιοδοσίας τους στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Η προσπάθεια αυτή όμως δεν φαίνεται να επέφερε κάτι οριστικό για τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας, αν και ενδέχεται να επηρέασε τα εικονογραφικά προγράμματα συγκεκριμένων ναών της ΒΔ Μάνης και ίσως ως ένα βαθμό και τη γενικότερη εκκλησιαστική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής ακόμα και κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Άλωση⁷¹.

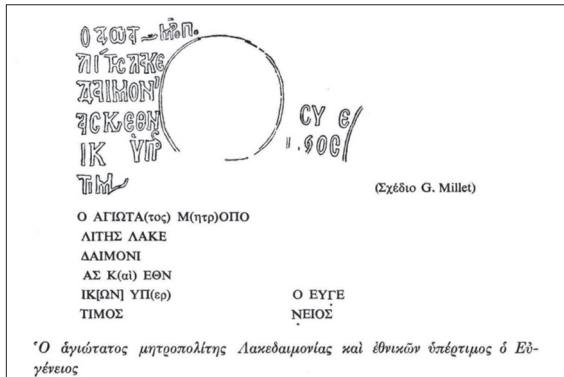
70. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Επίσημα Κείμενα*, αρ. 27, 192, στ. 34-38.

71. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι τρεις αιώνες περίπου αργότερα, στα τέλη του 18ου αιώνα, ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Γρηγόριος (1777-1791), ο οποίος αργότερα μετατέθηκε στη μητρόπολη Βιδύνης (1791-1801) και στο τέλος στη μητρόπολη Δέρκων (1801-1821), κατόρθωσε να θέσει για κάμποσα χρόνια υπό την επικυριαρχία του μία από τις πατριαρχικές εξαρχίες της ΒΔ Μάνης, αυτή της Ζαρνάτας, χειροτονώντας μάλιστα και επίσκοπο για αυτή. Δεν είναι δυνατόν όμως να διαπιστωθεί, ελλείψει στοιχείων, αν

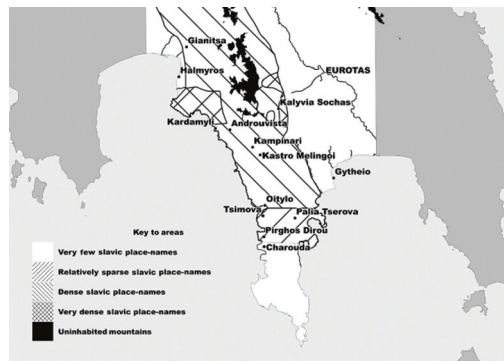

Εικ. 1. Μυστράς, Μητρόπολη. Διακονικό.
Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ευγένιος (2023).

μία τέτοια ενέργεια αποτελεί ένδειξη του διαχρονικού ενδιαφέροντος των κατά καιρούς μητροπολιτών Λακεδαιμονίας για την περιοχή της ΒΔ Μάνης ή αν απλά συνδέεται με τις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες του συγκεκριμένου ιεράρχη. Για το θέμα αυτό, βλ. ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Τάξις ιεραρχική*, 12· ΚΟΥΓΕΑΣ, *Συμβολαί εις την ιστορίαν*, 294-295.

Εικ. 2. Σχεδιαστική αναπαράσταση της επιγραφής που πλαισιώνει τη μορφή του μητροπολίτη Ευγενίου από τον G. Millet και μεταγραφή από τον Μ. Χατζηδάκη (δημοσιευμένο στο: ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα, (ό.π. υποσημ. 1), 145).

Εικ. 3. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μάνη μετά το 1262, σύμφωνα με τον Μ. Heslop. (δημοσιευμένο στο: HESLOP, Villehardouin's castle, ό.π. (υποσημ. 22), fig. 11.2b).

Ο ΑΓΙΩΤΑ(ΤΟΣ) Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΕΘΝΙΚ[ΩΝ]
ΥΠ(Ε)ΡΤΙΜΟΣ Ο ΕΥΓΕΝΕΙΟΣ.

AN EPIGRAPHIC *UNICUM* FROM THE METROPOLIS OF MYSTRAS

In this paper we attempt to re-examine the inscription that identifies the figure of Eugenios, metropolitan of Lacedaemonia, which has depicted in diaconal of St. Dimitrios, the metropolis of Mystras. We re-examine, in particularly, its content in relation to the ecclesiastical history of the Southern Peloponnese during its recovery from the troops of Michael VIII Palaiologos. In this way, it is hoped that valuable information will emerge on the ecclesiastical and not only the history of at least part of the southern Peloponnese during the reign of Michael VIII Palaiologos. It is, however, still to be investigated whether and to what extent what lies behind the inscription in question influenced the ecclesiastical geography of the southern Peloponnese even in the period after the Fall of Constantinople.